

Tatiana Rongińska

ZJAWISKO OPORU W WYCHOWANIU

Człowiek jest istotą o podwójnym uwarunkowaniu. Indywidualny rozwój w znacznym stopniu zależy od wrodzonych zdolności i umiejętności wyrażonych w różnym stopniu u różnych jednostek. Drugą płaszczyzną rozwoju człowieka jest kultura, czyli cały dorobek ludzkości, który w sposób normatywny modyfikuje jego usposobienie biologiczne. Dobra kultury, wartości społeczeństwa określają modus vivendi jednostki, a historia gatunku ludzkiego przekonuje o tym, że człowiek posiada niemalże nieograniczone możliwości przystosowania do otoczenia dzięki cechom wrodzonym, przede wszystkim inteligencji.

Z drugiej strony stabilność genetycznego wyposażenia staje się ograniczeniem ludzkiego umysłu, rozsądku. Konrad Lorenz w swojej pracy „Tak zwane zło” pisze, że w kodzie genetycznym jednostki zakotwiczone są cztery główne instynkty: pożywienia, reprodukcji, lęku i agresji. Podobne instynkty kierują również zachowaniem zwierząt, lecz u człowieka są one regulowane dziedzictwem kulturowym, czyli faktem posiadania tradycji, języka, świadomości, wiedzy zdobytej w trakcie ewolucji. Przy pomocy umiejętności językowych człowiek przekazuje zgromadzone informacje, planuje swoje działania, dokonuje wyborów i podejmuje decyzje. Konfrontacja płaszczyzny wrodzonych instynktów z rzeczywistością tradycji i norm społeczno-kulturowych rodzi napięcie i obawy przed niemożnością pogodzenia jednego z drugim. Przejawem tego może być opór, w którym odzwierciedla się sprzeczność między intencją wychowawcy a życzeniem wychowanka. W źródle swoim opór należy do kategorii wolności postępowania jednostki, świadomej lub nieświadomionej (w przypadku dziecka) konieczności walki z narzuconym porządkiem.

Najwyraźniej konfliktotwórcza natura człowieka została przedstawiona w teorii Freuda, który jak nikt inny zbliżał się do problematyki wolności i przymusu opisując konflikt między Id i Supe-Ego oraz żmudną pracę Ego na rzecz rozwiązania owego konfliktu. Pytanie o zakres swobody postępowania pociąga za sobą konieczność uwzględnienia więzi uczuciowych, które łączą człowieka z innymi osobami począwszy od wczesnego dzieciństwa. Zdaniem Freuda przejawem tych więzi może być poczucie wstydu, winy, kompleks Edypa, który jest kosztem procesu identyfikacji dziecka z ojcem oraz więzi libidinalnej z matką. Dziecko charakteryzują dwie odmienne więzi psychiczne: matka staje się dla niego pierwszym obiektem energii seksualnej, ojciec nato-

miast wzorcem naśladowania. Wraz z rozwojem i integracją życia psychicznego obie tendencje konfrontują ze sobą — rodzi się kompleks Edypa [Freud 1960]. Nierozwiązany pozostaje ukryty w głębokich warstwach osobowości i działa później jako czynnik destruktywny wywołując opór oraz zaburzenia nerwicowe. Natomiast sam fakt oporu jest wg Freuda jak gdyby wpisany w biografię życiową jednostki wymagając interwencji środowiska wychowawczego w celu jego zwalczania.

Wstyd jako efekt procesów integracyjnych opisuje w swojej teorii rozwoju tożsamości Erik Erikson. Wstyd pojawia się już w III stadium rozwojowym jako kontrargument inicjatywy własnej, jak gdyby ona mogła być ukarana za to, że dziecko próbuje działać samodzielnie odczuwając przy tym wstyd przed osobami najbliższymi. Poczucie winy dręczy dziecko z powodu narastającego rozmyślenia nad celami oraz środkami do ich osiągnięcia. Jest to okres działania na niby, przymierzania do zadań osób dorosłych, pierwszy sprawdzian swoich możliwości.

Przykłady te świadczą o tym, że w toku rozwoju, wraz z wchodzeniem jednostki do grup społecznych nasila się konflikt między tendencją do wolności jako przejawu Ja indywidualnego a pragnieniem być dostosowanym do oczekiwań i wymagań ze strony tych grup, co prowadzi do ograniczenia zakresu wolności zgodnie z rozwojem Ja społecznego. Tendencje te można opisać jako współdziałanie integracji społecznej, czyli scalania z otoczeniem oraz izolacji indywidualnej jako procesu różnicowania, określenia zakresu swojej tożsamości. Dla rozwoju osobowości obecność oby tendencji jest konieczna. Poprzez integrację ze światem człowiek zdobywa informacje niezbędne dla orientacji i podejmowania działań. Natomiast izolacja jest wyrazem dążenia do indywidualnego przetwarzania informacji, do podejmowania własnych decyzji, zgodnych z rozwijającym się Ja. Obydwa procesy uwidoczniają się w toku rozwoju dziecka. Dzięki integracji ze środowiskiem dziecko uczy się różnych form zachowań — od najprostszyc (posługiwanie się nożem i widelcem) do coraz bardziej złożonych (przygotowanie posiłków, wykonanie robótek ręcznych). Natomiast tendencja do izolowania przejawia się w okresach tak zwanego oporu dziecka (1 opór — 4 lata, 2 opór — 11-12 lat). W tym okresie dziecko charakteryzuje skłonność do negatywizmu, nieposłuszeństwa. Czynnikiem powodującym podobne zachowanie może być między innymi intensywny okres rozwoju własnego Ja, a więc — indywidualnej, niepowtarzalnej jednostki.

Paradygmat przystosowania w związku z koniecznością osiągnięcia i utrzymania równowagi między Ja indywidualnym a Ja społecznym pojawia się jako centralne zagadnienie w teoriach rozwoju osobowości. Równoważenie struktur poznawczych występuje w koncepcji Piaget'a jako czynnik rozwojowy. Dążenie do stanów równowagi Piaget interpretuje jako warunek funkcjonowania jednostki w świecie, zaś wszelakiego rodzaju równowagi ujmuje jako stany przejściowe ze względu na zmienność rzeczywistości obiektywnej po pierwsze, po drugie z powodu niemożności jednostki natychmiastowego asymilowania faktów zaistniałych w jej otoczeniu. Zaburzenie równowagi staje się koniecznym z punktu widzenia postępu, rozwoju jako stopniowego włączenia no-

wych informacji do istniejących schematów poznawczych. Piaget wyraźnie wskazuje na dynamikę procesów równoważenia, na to, że „...najbardziej podstawowe dla rozwoju procesy przywracania równowagi polegają nie tylko na stworzeniu nowej równowagi, ale zwykle także równowagi lepszej, w związku z czym należy mówić o procesach „równoważenia majorystycznego” (...) tylko w pewnych przypadkach przywracanie równowagi stanowi powrót do równowagi poprzedniej” [Piaget 1981].

Problematyka równowagi wyjaśnia się także w kontekście stałości — zmienności cech osobowości. Jednym z przedstawicieli psychologii amerykańskiej, który ponownie wraca do Piagetowskich poglądów próbując rozwiązać dylemat stałości cech i dynamiki podmiotowej jest psycholog niemieckiego pochodzenia K. F. Riegel [1980]. Centralna siła napędowa w rozwoju jednostki wyraża się wg Riegla w występowaniu różnego rodzaju sprzeczności, rozwiązanie których jest istotnym warunkiem rozwoju tożsamości jednostki. Poglądy Riegla są zbliżone do tez Eriksona, który widzi w konflikcie dwóch przeciwstawnych tendencji napędową siłę kolejnych etapów rozwojowych. Rozwój jako szereg konfliktów i ich rozwiązań Riegel opisuje za pomocą czterech wymiarów. Są nimi: 1) wymiar wewnątrzno-biologiczny; 2) wymiar indywidualno-psychologiczny; 3) wymiar społeczno-kulturowy; 4) wymiar zewnętrzno-fizyczny.

Konflikty między wymiarami są zjawiskiem nieuniknionym, gdyż początkowo te wymiary nie są w pełni synchronizowane ze sobą. Zdaniem Riegla kryzysy rozwojowe występują jako efekt braku synchronizacji poszczególnych wymiarów. W przeciwieństwie do teorii Piaget'a, w której przeważa hierarchia poziomów równowagi, podejście Riegla ma charakter wymiarowy. Rozwój jest pojmowany jako zmiany jednocześnie występujące w różnych wymiarach, które to zmiany nakładają się wzajemnie wywołując kryzysy, a zarazem konieczność ich przezwyciężenia. W krytycznych okresach rozwojowych obserwuje się rozbieżność poszczególnych tendencji, rozwój staje się fragmentarycznym, pozbawionym sekwencji wymiarów, dlatego ważnym dla wychowania jest klarowny obraz tego, co przynależy do aktualnego etapu rozwojowego i jakie zmiany mogą powstać wraz z wiekiem.

Przyjmując, że zmiana jest logicznym następstwem wiekowym, trzeba szukać w indywidualnym rozwoju jednostki takich możliwości, które by pozwoliły zredukować napięcie spowodowane brakiem synchronizacji poszczególnych wymiarów. Tymi możliwościami są przede wszystkim własne działania człowieka, jego własna aktywność. Problem polega na tym, aby tę aktywność wyzwolić, pokazać, jakie stopnie swobody zawiera dany okres wiekowy. W gruncie rzeczy problem sprowadza się do wyboru swobody własnego działania, świadomości tego, iż każdy okres rozwojowy zawiera swoistą swobodę, bądź to swobodę wyboru alternatywnych możliwości wśród szerokiej palety określonych odgórnie norm lub swobodę podejmowania działań w warunkach ograniczonej sprawności fizycznej. To ostatnie nabiera szczególnego znaczenia dla edukacji osób niepełnosprawnych, dzieci chorych.

Stosując podejście systemowe Riegel opisuje kryzysy rozwojowe za pośrednictwem czterech wymienionych wyżej wymiarów. Tabela nr 1 obrazuje sposoby przezwyciężenia kryzysów w zależności od synchronizacji wymiarów lub jej braku. W pierwszym przypadku kryzys zostaje przezwyciężony pozytywnie, w drugim natomiast negatywnie, co oznacza, że synchronizacja nie była pełną. Z tabeli wynika, że synchronizacja może dotyczyć zarówno tych samych (zewnętrzno-fizycznych — zewnętrzno-fizycznych), jak i różnych poziomów organizacji jednostki (indywidualno-psychologicznych — wewnętrzno-biologicznych).

Tabela 1

Interakcja wymiarów osobowości w przezwyciężeniu kryzysów rozwojowych: negatywne — wiersz górny, pogrubiony druk; pozytywne — wiersz dolny, zwykły druk

	<i>wewnętrzno-biologiczny</i>	<i>indywidualno-psychologiczny</i>	<i>społeczno-kulturowy</i>	<i>zewnętrzno-fizyczny</i>
<i>wewnętrzno-biologiczny</i>	infekcja płodność	choroba dojrzałość	epidemia kultywowanie	pauperyzacja witalność
<i>indywidualno-psychologiczny</i>	zakłócenie kontrola	brak jedności jedność	inne myślenie organizacja	destrukcja produkcja
<i>społeczno-kulturowy</i>	znieszczenie adaptacja	wykorzystywanie uszlachetnianie	konflikt współpraca	spustoszenie otrzymywanie
<i>zewnętrzno-fizyczny</i>	niszczenie żywienie	katastrofa dobrobyt	nieszczęście wzbogacenie się	chaos harmonia

Źródło: Riegel 1980

Rozwój jednostki przebiega na czterech poziomach: organizmicznym, osobowym, społecznym oraz na poziomie świata fizycznego, czyli przyrody. Równowaga występująca przy interakcji tych poziomów jest zjawiskiem rzadko spotykanym, harmonia tych sfer organizacji człowieka jest prawie nieosiągalna. Jednakże ich synchronizacja stanowi wg Riegela naczelną cel rozwoju jednostki i może być dokonana tylko dzięki świadomej pracy człowieka. Riegel uwzględnia synchronizację zarówno wewnątrzwymiarową, jak i międzywymiarową. Synchronizacja podobnych wymiarów wskazuje na integralność, harmonijny charakter funkcjonowania jednostki, np. płodność, jedność, współpraca, harmonia. Synchronizacja różnych wymiarów jest wyznacznikiem postępu, rozwoju, np. uszlachetnianie, otrzymywanie, kultywowanie, witalność.

Konfliktotwórcza istota rozwoju człowieka opisywana w teoriach psychologicznych oznacza, że opór rozwojowy jest nie tylko zjawiskiem ujemnym, lecz wręcz odwrotnie może być źródłem energii życiowej, stymulując człowieka do poszukiwania dróg rozwiązywania kryzysów rozwojowych.

Granicy swobody postępowania jednostki są kluczowym pojęciem koncepcji reaktancji psychologicznej J. W. Brehma [1966, 1972]. Główny postulat Brehma głosi, że człowiek posiada wrodzoną motywację do zachowania swobody działania. Każde ogra-

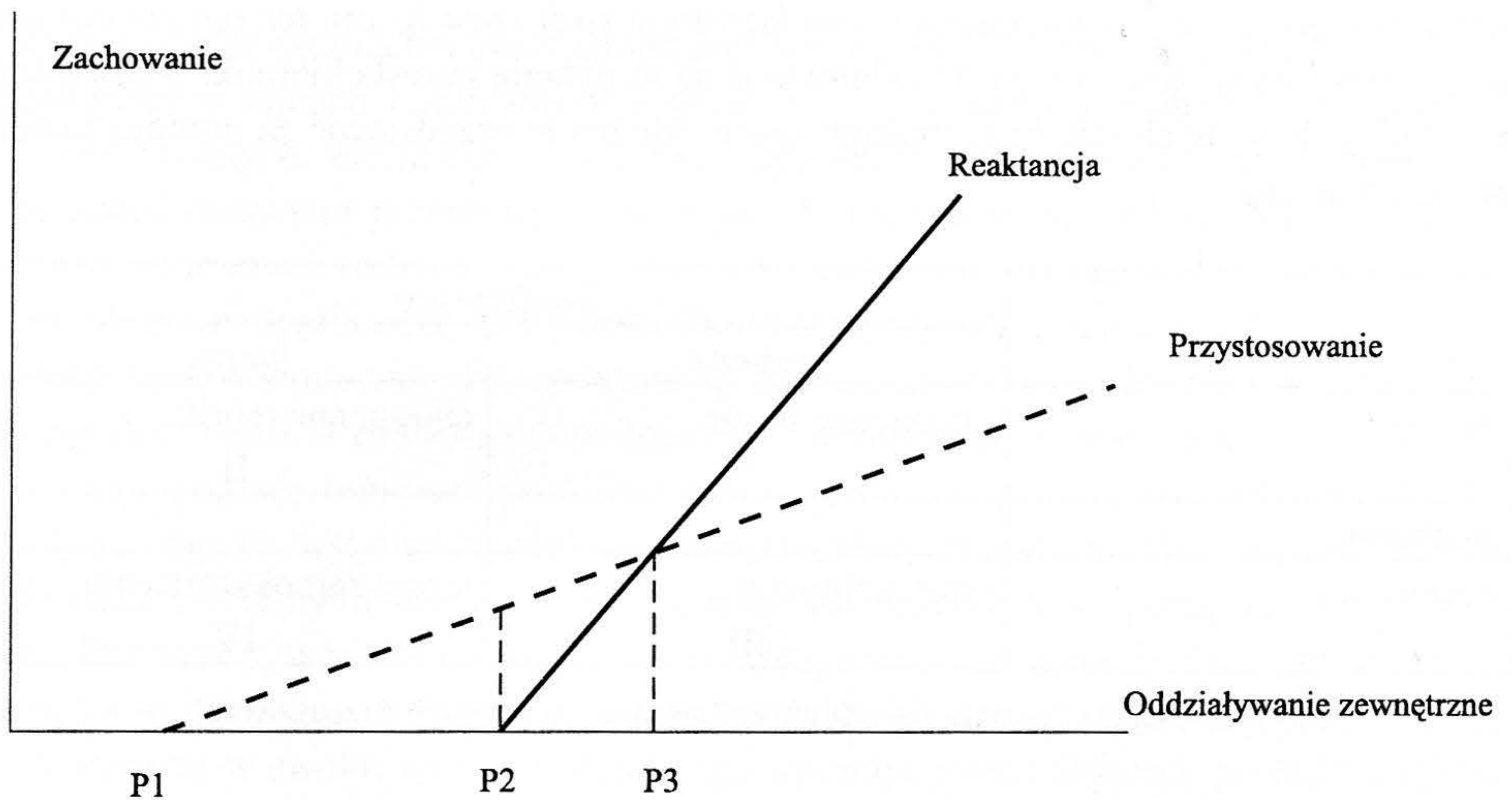
niczenie odczuwane przez niego wywołuje reakcję przeciwną, tzn. reaktancję, czyli opór, który motywuje jednostkę do przywrócenia zagrożonej swobody.

Reakcja reaktancji przejawia się na zewnątrz w postaci różnych zachowań. Jednym z nich jest bezpośrednie dążenie do osiągnięcia zagrożonych celów łącznie z agresją fizyczną. W podobnej sytuacji człowiek nie godzi się z tym, że ktoś lub coś uniemożliwia mu wykonanie pożądanej czynności, próbuje się przebić za wszelką cenę. Innym efektem reaktancji może być ponowne wykonanie tych samych działań, uporczywe próby pokonania przeszkody. Podobne zachowania obserwujemy np. u małego dziecka, które nie akceptuje zakazów ze strony dorosłych i kontynuuje swoje działania lekceważąc zwrócone do niego uwagi.

W przypadku, kiedy osiągnięcie wybranego celu staje się niemożliwym, człowiek może zastąpić go innym, zbliżonym jednak do poprzedniego. Jeżeli jednak zmiana ta nie dostarcza oczekiwanych rezultatów, człowiek reaguje gniewem lub agresją spowodowanymi wzrostem atrakcyjności zagrożonych celów.

Inna sytuacja może zaistnieć wtedy, gdy jednostka sama jest źródłem powstawania reaktancji. Dotyczy to sytuacji wyboru wśród różnych alternatyw. Dokonując wyboru człowiek wyklucza inne możliwości, tj. sam redukuje stopnie swobody. Podobnie jak Kurt Lewin w teorii konfliktów Brehm zwraca uwagę na wzrost atrakcyjności nie wybranych możliwości. Można przypuszczać, że w tym momencie zaczyna działać reaktancja jako reakcja na konieczność rezygnacji z pozostałych stopni swobody.

Zjawiskiem przeciwstawnym reaktancji jest konformizm, uległość wobec presji ze strony innych osób lub warunków sytuacyjnych. Konformizm i reaktancja są to dwie siły działające w przeciwnych kierunkach. Jeden z modeli wzajemnego oddziaływania konformizmu i reaktancji opiera się na zagadnieniu przystosowania [D. Dickenberger, G. Gniech 1993]. Konformizm jest ujmowany jako reakcja przystosowawcza, która nasila się w miarę wzrostu presji społecznej, tj. wpływów zewnętrznych. Wraz z tym pojawia się druga tendencja, mianowicie reakcja oporu, przeciwstawiania się oddziaływaniom ze strony innych. Przeprowadzone badania pokazały, że motywacja oporu wzrasta znacznie szybciej, niż motywacja konformistyczna. Można przypuścić, że w miarę wzrostu wpływów zewnętrznych co raz więcej kierunków lub możliwości swobodnych działań ulega zagrożeniu. Rys. 1 obrazuje relację między tymi dwoma rodzajami motywacji. Początkowo, kiedy presja zewnętrzna jest jeszcze umiarkowana (od P1 do P2), obserwuje się przewagę tendencji konformistycznej. Jednostka reaguje na oddziaływania zewnętrzne w sposób uległy, próbuje znaleźć kompromis lub wprost ustępuje. W miarę wzrostu wpływu ze strony środowiska nasila się reakcja oporu (od P2 do P3), która wyprzedza tendencję konformizmu.

Rys. 1. Model konfliktu dwóch przeciwstawnych tendencji w zachowaniu jednostki
[Źródło: Dickenberger, Gniech 1993]

Na odcinku od P1 do P2 reaktancja nie konfrontuje wyraźnie z konformizmem. Jest to ukryty okres reakcji, bez manifestacji oporu na zewnątrz. Brehm wskazuje na to, że reaktancja kumuluje się wewnątrz jednostki („sleeper-efekt” — efekt uspionej reaktancji). Reaktancja pozostaje w stanie ukrytym, dopóki nie pojawia się możliwość przywrócenia utraconej swobody.

Źródło reaktancji może mieć nie tylko zewnętrzne umiejscowienie, ale być zlokalizowanym wewnątrz jednostki. Można to zauważyć w sytuacji podjęcia decyzji. Wybór sposobu działania oznacza zrzeczenie się pozostałych możliwości. Im bliżej jest moment podjęcia decyzji, tym większe jest zagrożenie swobody wyboru. Badania Brehma pokazały, że zbliżający się termin podjęcia decyzji niweluje różnice między alternatywnymi wyborami, które wcześniej były bardzo widoczne. W ten sposób jednostka próbuje złagodzić konflikt związany z przewidywaną i zbliżającą się utratą swobody.

Różne poglądy na naturę ludzką tworzą w psychologii koncepcje osobowości, w których w sposób odmienny odzwierciedlone są kategorie wolności i przymusu. Uwolnienie człowieka od sztywnych schematów niemożności swobodnego działania wyraża się w tendencjach rozwojowych, różnych w zależności od przyjętego paradygmatu psychologicznego. Każdy autor posługuje się innym językiem opisując w gruncie rzeczy jeden i ten sam problem — stopnie swobody działania jednostki na drodze własnego rozwoju. Dla Freuda jest to moc libidinalnych popędów, dla Adlera — popęd władzy, dla Frankla — sensu życia.

Psychologia rozwoju człowieka jest ściśle związana z problematyką filozofii, antropologii. Kluczowym zostaje pytanie o uwarunkowaniach rozwojowych. W procesie rozwoju zarówno podmiot, jak i otoczenie mogą być aktywnymi lub biernymi kompo-

mentami tego procesu. *Czy podmiot sam kształtuje swój rozwój, czy też ten rozwój jest uzależniony od sił zewnętrznych?* Odpowiedź na to pytanie określa kierunki poszukiwań psychologów różnych szkół psychologicznych. Można je przedstawić za pomocą poniższego schematu.

	Środowisko	
	<i>czynne</i>	<i>bierne</i>
<i>bierny</i>	egzogenne teorie I	endogenne teorie II
podmiot		
<i>czynny</i>	interakcjonizm III	teorie samokształcenia IV

Rys. 2. Relacja „podmiot-środowisko” w różnych teoriach rozwojowych

1. Teorie egzogenne

J. B. Watson, twórca behawioryzmu reprezentował pogląd na człowieka uzależnionego od bodźców zewnętrznych. Zachowanie jest kontrolowane lub wręcz manipulowane poprzez środowisko. Jest to radykalny model egzogeny. Rozwój jest sterowany czynnikami zewnętrznymi. Swoboda postępowania staje się niemożliwą na skutek ingerencji ze strony środowiska. Każda zmiana występująca w zachowaniu jednostki ma naturę zewnętrzną. Przyczyna zmian jest niezależna od woli człowieka, a sam człowiek jest mocno uzależniony od oddziaływań środowiskowych.

2. Teorie endogenne

Teorie endogenne zakładają, że rozwój jest uwarunkowany genetycznym programem dojrzewania i rozwoju. Rola czynników zewnętrznych ujawnia się tylko w określonych okresach rozwojowych, pod warunkiem, że są one zbieżne z programem wrodzonym. W przeciwnym przypadku stają się mało skutecznymi lub wręcz destruktywnymi. Przykładem tego podejścia jest teoria psychoanalityczna i jej liczne odmiany.

Psychoanalityczna teoria Freuda rozpatruje „układ dążeń” jednostki jako energetyczne źródło jej działania. Freud próbuje wyjaśnić konkretne akty zachowań poprzez świadome lub nieświadome motywy człowieka. Centralnym popędem w teorii Freuda jest libido — popęd seksualny rozumiany w szerszym jego znaczeniu jako dążenie do przyjemności związane z faktem samego życia człowieka. Omawiając znaczenie instynktów (popędów) Freud podkreślał konieczność ich zaspakajania jako główny mechanizm aktywności człowieka. Dążenie do przyjemności ujmował jako motor działania człowieka, który to człowiek staje się niewolnikiem popędów ograniczających swobodę jego postępowania. Mechanizmem tego jest cenzura ze strony Super-Ego, czyli sumie-

nia, moralności narzuconej przez społeczeństwo jednostce niemoralnej w istocie swojej, zamkniętej w ramach libidinalnych instynktów. Wyzwolenie Freud widzi w mechanizmach obronnych, ale równocześnie dostrzega napięcie wywoływane poczuciem winy Ego przed surowymi przepisami Super-Ego. Wyrzuty sumienia odczuwa małe dziecko cenzurowane przez rodziców, miejsce których zastępuje później moralność społeczeństwa. W takim ujęciu rozwojowi jednostki towarzyszy lęk, poczucie winy, wyrzuty sumienia, które wymierzają granicy rozwoju, będąc jednocześnie głównymi mechanizmami uspołecznienia w zbiorowości podobnych, nie swobodnych jednostek.

Inne poglądy reprezentuje Alfred Adler. Analizując przyczyny działania jednostki zwraca uwagę na fakt niedoskonałości natury ludzkiej. Przejawem tego jest konfrontacja człowieka z własnymi wadami, błędami oraz koniecznością podporządkowania się innym. Poczucie zależności od innych lub niekorzystne porównywanie z nimi prowadzi do kompleksu niższości. Z drugiej strony każdy człowiek dąży do tego, aby być doskonałym, wolnym w swoim wyborze. Żeby przezwyciężyć swoje słabości, próbuje osiągnąć wyższe cele, dąży do władzy, która daje mu poczucie siły, doskonałości, niezależności od innych.

Adler sprowadza aktywność ludzką do konieczności rekompensaty poczucia słabości, kompleksu niższości. W jego koncepcji kładzie się nacisk na to, że środowisko, w którym rozwija się jednostka powinno zaakceptować nie tyle jej moc i siłę, ile słabości wynikające z funkcjonowania człowieka w środowisku innych, w tym silniejszych od niego ludzi. Zadaniem szkoły, rodziców, wychowawców jest stwarzanie warunków rozwojowych, w których dziecko byłoby zdolne do przezwyciężenia swoich słabości. Wiąże się z tym odwaga akceptacji siebie takim, jakim jestem w rzeczywistości, bez sztucznego dorysowania sobie cech nie istniejących, pożądanых przez innych. Dążenie do władzy, które wg Adlera jest główną tendencją rozwojową, można w pierwszej kolejności odnieść do władzy nad samym sobą, odwagi otwartego spojrzenia na siebie, uświadomienia sobie swoich słabych stron nie jako przeszkody w rozwoju, lecz jako bodźca dla poszukiwania możliwości ich przezwyciężenia. Aczkolwiek Adler podkreśla znaczenie rozwoju pozbawionego złudzenia doskonałości, jednak to, że niedoskonałość jest wynikiem porównywania siebie z innymi, ogranicza w pewnym sensie swobodny rozwój jednostki. Problem ten zostaje nadal otwartym i prowadzi badacza do zagadnienia wolności oraz możliwości bycia wolnym w społeczeństwie uznawanych norm. W gruncie rzeczy jest to pytanie o sens życia człowieka. Pojęcie sensu życia pojawia się w pracach psychoanalityka Viktora Frankla.

W odróżnieniu od Freuda z jego dążeniem do przyjemności i Adlera z jego tendencją władzy, Frankl podkreśla znaczenie sensu życia dla rozwoju człowieka. Poszukiwanie sensu własnych działań jest wg Frankla centralnym zadaniem człowieka. Brak sensu powoduje bierność, rezygnację, apatię. Sens rozumiany jest jako najwyższy cel jednostki. „Wolność jest jednym z fenomenów ludzkich. Wolność człowieka jest ostateczną wolnością. Człowiek nie jest wolny od warunków, lecz wolny w zajmowaniu

stanowiska wobec nich. Warunki nie determinują postępowania człowieka w sposób jednoznaczny. W końcu on sam decyduje o tym, czy będzie im podlegał, czy też zapamiętuje nad nimi. Bowiem istnieje przestrzeń swobody, w ramach której człowiek wznosi się nad nimi i przez to osiąga swój wymiar ludzki” [V. Frankl, 1995].

3. Teorie samokształcenia

Inny pogląd na istotę rozwoju deklarują badacze, którzy twierdzą, że człowiek sam jest autorem, twórcą swojego rozwoju. Odchodzą zarówno od postulatów egzogennych, jak i endogennych. Reprezentują pogląd na człowieka jako istotę zdolną do poznawania świata, refleksji, która tworzy własny obraz świata i samego siebie oraz modyfikuje je na bazie swoich doświadczeń. Człowiek reflektywny nie reaguje mechanicznie na bodźce, nie jest niewolnikiem dojrzewania biologicznego (programów genetycznych), bierze czynny udział w projektowaniu swojej teraźniejszości i przyszłości, sam kształtuje swój rozwój. Wyrazicielem takiego podejścia jest Piaget, który w centrum rozwoju umieszcza problematykę przystosowania jednostki do otoczenia poprzez procesy asymilacji i akomodacji struktur poznawczych, genetycznie przysposobionych do przekształcania się poprzez równowagę z otoczeniem.

4. Teorie interakcjonizmu

Czwarty model rozwoju — interakcjonizm — postuluje równoległe uczestnictwo w rozwoju podmiotu, jak i kontekstu środowiskowego. Człowiek i otoczenie rozpatrywane są jako elementy zintegrowanej całości, znajdujące się w ciągłej interakcji. Aktywność i zmienność obu systemów — człowieka i świata — są nieodłączne od siebie. Każdy akt aktywności człowieka powoduje aktywność środowiska i odwrotnie. W aspekcie praktycznym podejście to inspiruje badacza do takich pytań, jak:

1. W jaki sposób dziecko oddziałuje na atmosferę rodzinną? (Tradycyjnie pytaliśmy o wpływ środowiska wychowawczego na rozwój dziecka).
2. Jak dzieci przyczyniają się do zadowolenia rodziców ze swojego małżeństwa? (Odwrotnie było: Jak dzieci przeżywają rozwód i konflikty małżeńskie?).

W interakcyjnych modelach rozwoju powstaje pytanie o tym, ile możliwości wyboru posiada człowiek, aby samemu kształtować swój rozwój. Dzięki wyborze kręgu przyjaciół, rodzaju zajęć, szkół, zawodów, partnerów życiowych tworzą się istotne wyznaczniki przyszłej drogi życiowej. Przyjęcie tezy o możliwościach samokształcenia wnosi do problematyki rozwoju ważki element swobody od ustalonych z góry sztywnych norm rozwojowych. Argument ten zakłada jednak zasadniczą otwartość drogi rozwojowej, a w tym wariacyjne traktowanie trudności rozwojowych.

Na zakończenie rozważań na temat tendencji rozwojowych jednostki można zaproponować przykład opisu zachowań w zależności od dominujących prawidłowości przestrzenno-czasowych.

Wyznacznikami analizy struktury osobowości względem jej rozwoju mogą być dwie główne tendencje odnoszące się do kategorii czasowej:

1. Tendencja do zmian w zachowaniu pozbawionym narzuconych schematów — tendencja swobody, wolności, zmienności.

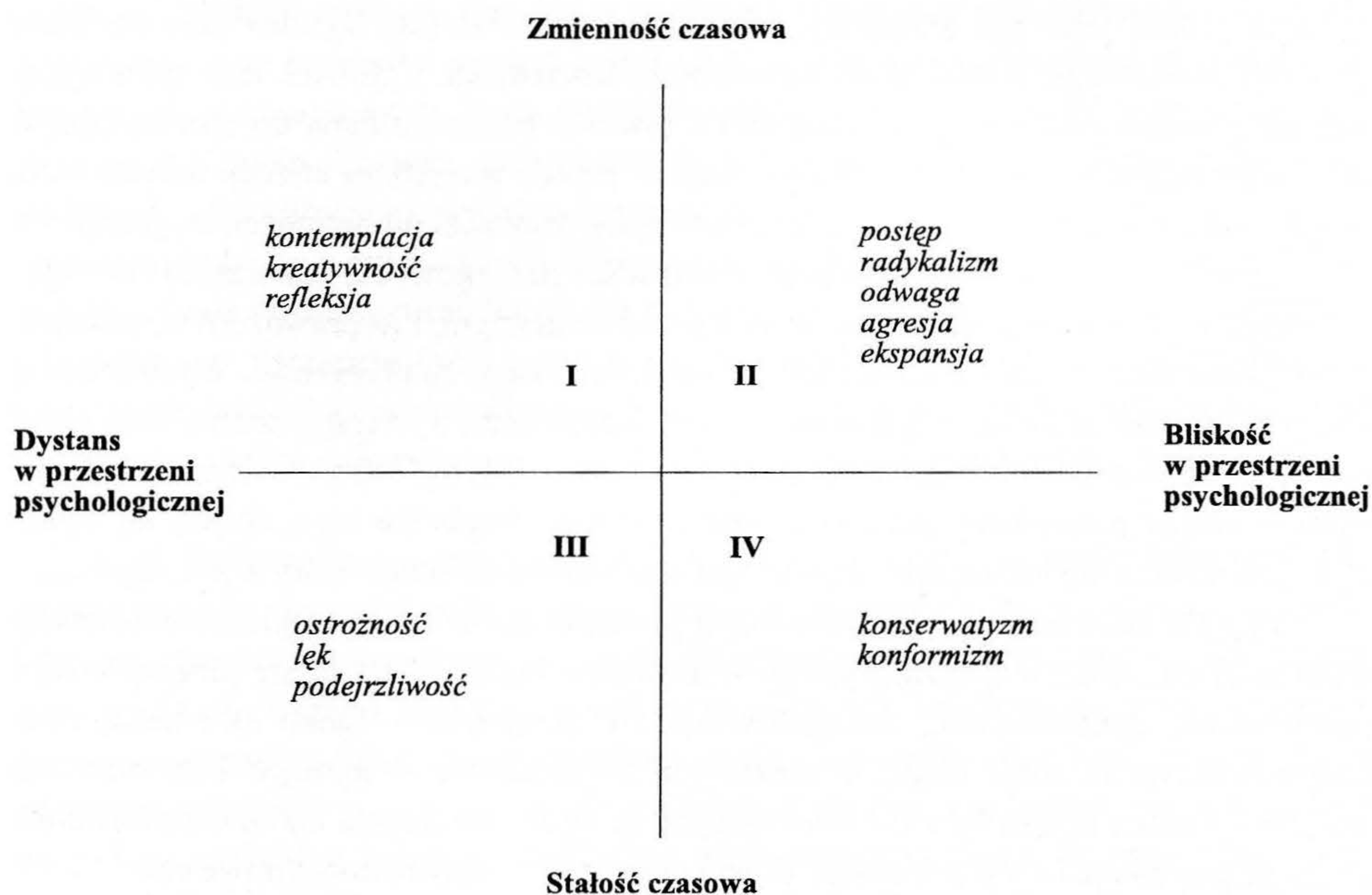
2. Tendencja do zachowania porządku, podporządkowania się istniejącym schematom — tendencja porządku, stałości.

Dwie kolejne tendencje charakteryzują dwa odmienne sposoby zachowań w przestrzeni psychologicznej:

1. Tendencja do bliskich kontaktów ze środowiskiem — tendencja bliskości, włączenia się do środowiska.

2. Tendencja do zachowania dystansu ze środowiskiem — tendencja do odizolowania się od innych.

Cztery wymienione tendencje przedstawione są na schemacie (rys. 3).

Rys. 3. Schemat tendencji zachowania jednostki w wymiarze przestrzenno-czasowym

I typ zachowań charakteryzuje dążenie do zmian przy wyraźnej tendencji do zachowania dystansu. Zmiany występują na poziomie wyobraźniowym, gdyż dystans nie pozwala na ich przeniesienie do rzeczywistości. Człowiek żyje w świecie marzeń, zastępując działanie jego wewnętrznym obrazem, symbolem. Jest to osobowość poetyczna,

romantyczna, artystyczna. Typ I może być „samotnikiem”, „indywidualistą”, osobowością nieprzystosowaną w tradycyjnym rozumieniu tego pojęcia. Taki człowiek starannie zachowuje swoją odrębność tworząc własny świat i osadzając w nim swoich bohaterów. Dystans jest niezbędnym warunkiem twórczości, gdyż pogrąża człowieka w stan refleksji, rozmyślenia, medytacji.

Zdolność do refleksji charakterystyczna dla danego typu zakłada postępowanie zgodne z własnymi przekonaniem, co wymaga większej niezależności od poglądów i opinii innych ludzi. Zjawiskiem nieuniknionym mogą być napięcia i konflikty wewnętrzne, które wywoływane są poszukiwaniem kompromisu między tym, czego oczekują od człowieka jego najbliżsi, a tym, do czego on dąży, w czym jest przekonany, które są kosztami rozwoju, dążenia do „ideału indywidualnego” [Dąbrowski 1989].

Dystans może być również wynikiem nieśmiałości, braku odwagi cokolwiek zmieniać w swoim otoczeniu. Człowiek usiłuje zachować stan rzeczy takim, jakim on zaistniał pewnego razu. Jest to **II typ zachowań**. Charakterystycznym dla niego może być ciągły powrót do stanów poprzednich, niemożność przewyciężenia przeszłości, jej projekcja na teraźniejszość i przyszłość. Taki typ można spotkać w klasyfikacji K. Leonharda [1968] jako typ grzęznący, utykający w przeszłości. Dystans daje poczucie pozornej równowagi, chroni przed zmiennością środowiska. Człowiek tego typu wycofuje się z zadań postawionych przed nim z powodu braku zaufania do środowiska, w którym funkcjonuje, jego podejrzliwość dotyczy przede wszystkim intencji innych osób. Dystans daje również poczucie bezpieczeństwa, ale prowadzi do bierności, stagnacji.

Opór przed zmianą oznacza brak możliwości rozwojowych, zaburzenia rozwojowe, izolację, dystans z jednoczesną obawą przed nieznanym, niesprawdzonym, podejrzliwość, brak wiary w swoją przyszłość, wyraźną orientację na przeszłość. Wycofując się z zadań człowiek staje się niepewnym swoich możliwości, występuje apatia, brak chęci uczestnictwa w działaniach zarówno grupowych, jak i indywidualnych. Zbawienie widzi tylko w swojej przeszłości, ponownie wraca do niej, czepia się tego, co już się wydarzyło, zachowuje się infantylnie, stosuje taki mechanizm obronny, którym jest regresja.

Typ III zdominowany jest rozwiniętą potrzebą bycia z innymi przy jednoczesnej skłonności do zmian w otaczającym go środowisku. Na zewnątrz to się przejawia jako postępowość, dynamiczność, zaangażowanie. W skrajności — jako ekspansja, chęć podporządkowania sobie innych, w niektórych przypadkach — agresja. Taki człowiek może być bardzo uciążliwym dla otaczających go osób. Tendencja do zmian powoduje, że ciągle poszukuje nowych sytuacji, stawia przed sobą i innymi coraz nowe cele.

Opór przed rutynowym charakterem bycia wyraża się w postępowości jednostki, odwadze bycia sobą, radykalizmie, który wymaga rezygnacji z celów prostych, sprawdzonych czynności, nawyków. Ważnym jest przeciwstawianie się niekorzystnym wpływom tak ze strony swoich przyzwyczajzeń, jak i ze strony innych osób. Taki sposób przystosowania zakłada pewien opór jako przeciwdziałanie zmianie, przeciwstawianie się stagnacji, dynamiczność człowieka, który próbuje coś zmienić w sobie lub swoim

otoczeniu drogą bezpośrednich działań. Jest to zachowanie praktyczne, ukierunkowane na jasno wytyczony cel. Dynamika staje się głównym celem, zmiana hasłem życiowym. Ważnym jest jednak, aby człowiek akceptował zmiany nie tylko jako swoje prawo ekskluzywne, lecz również jako prawo innych, żył i postępował według zasady „Żyj sam i pozwól żyć innym”. Chroni to przed niebezpieczeństwem sztywnej, konserwatywnej oceny zachowań innych, sądów bezapelacyjnych, postaw pseudomoralnych, hipokryzji. Opór staje się zjawiskiem pozytywnym, rozwojowym, przeciwdziałaniem wpływowi destruktywnym ze strony niewłaściwego, patologicznego środowiska. Nie jest to bezpośrednia reakcja na negatywny wpływ, stosowanie tych samych zasad destryktywnych, mówienie tym samym językiem, ale próba obrony siebie przed pokusą użycia tychże środków, powrót do niższych poziomów. „Człowiek stosujący przemoc jest większym niewolnikiem od tego, który cierpi z jej powodu” — w tej maksymie Tołstoja zawarta jest teza miłości do człowieka, wyraz głębokiego szacunku do niego jako zdolnego do tego, aby na zło nie odpowiadać złem, a szukać innych sposobów, stosownych działań nie zmieniając siebie, nie gubiąc swojego Ja.

IV typ można określić jako „wygodny”, który czerpie przyjemność lub korzyści z obecności bliskich mu osób. Stałość w poglądach oznacza w tym przypadku skłonność do wykonywania czynności normatywnych, deklarowanych i uznawanych w grupie osób znaczących. Konserwatyzm, który można zauważyć w zachowaniu IV typu, pochodzi z niechęci do zmian, dążenia do zachowania porządku, stałości w swoim najbliższym środowisku. Równowaga osiągnięta pewnego razu staje się naczelną wartością i hasłem życiowym ludzi konserwatywnych. Zmiany zakłócające równowagę człowiek podobnego typu usiłuje wyeliminować lub wręcz zlekceważyć, gdyż są one sprzeczne, niezgodne z jego naturą. Percepcja ludzi i rzeczy ma charakter jednoznaczny, wykluczający akceptację złożoności zjawisk i zdarzeń. Wygodny sposób bycia wśród ludzi wskazuje na konformizm, który daje poczucie bezpieczeństwa poprzez połączenie z grupą odniesienia.

Carl Gustav Jung ujmuje proces integracji jednostki ze społeczeństwem jako główne zadanie pierwszej połowy życia człowieka. Natomiast druga połowa życia przebiega pod hasłem samorealizacji, powrotu do własnego Ja, refleksji nad swoim życiem. Wykonanie pierwszego zadania nie wyklucza zachowań konformistycznych, otwartym natomiast zostaje pytanie, gdzie przebiega granica tego zdrowego konformizmu, który włączając człowieka do grupy innych, podobnych do niego jednostek nie przeszkadza mu jednak zachować swoją indywidualną, niepowtarzalną twarz. W przypadku, kiedy maska konformizmu staje się zbyt sztywną, znika indywidualność, występuje zagrożenie uniformizmem, w skrajności totalitaryzmem. Chroni człowieka przed tym opór rozwojowy jako przejaw unikatowej i niepowtarzalnej ontogenezy jednostki.

Bibliografia

- Brehm J. W., *A theory of psychological reactance*, New York, Academic Press 1966.
- Brehm J. W., *Responses to loss of freedom*, Morristown 1972.
- Dąbrowski K., *W poszukiwaniu zdrowia psychicznego*, Warszawa 1989.
- Dickenberger D., Gniech G., *Die Theorie der psychologischen Reaktanz*, [w:] Frey D., Irle M., *Theorien der Sozialpsychologie*, Bern, Göttingen, Toronto 1993.
- Frankl V., *Der leidende Mensch*, Bern-Huber 1995.
- Freud S., *Das Unbewußte*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1960.
- Hall C. S., Lindzey G., *Teorie osobowości*, Warszawa 1990.
- Leonhard K., *Akzentuierte Persönlichkeiten*, Berlin 1968.
- Lorenz K., *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*, Wien 1965.
- Oerter R., Montada L., *Entwicklungspsychologie*, Weinheim 1995.
- Piaget J., *Równoważenie struktur poznawczych*, Warszawa 1981.
- Riegel K. F., *Grundlagen der dialektischen Psychologie*, Stuttgart 1980.